

BİLİNÇ VE DİN

ÇAĞDAŞ FELSEFİ BİLİNÇ KURAMLARI II

Editör

Betül Akdemir-Süleyman

KÜRE YAYINLARI / 326. Kitap
Sosyal Teori 20

Bilinç ve Din
Çağdaş Felsefi Bilinç Kuramları II

Editör **Betül Akdemir-Süleyman**

© Küre Yayınları, 2024

Yayına Hazırlık **Nermin Tenekeci**

Birinci Basım Aralık 2024

ISBN 978-625-6624-08-5

TC Kültür ve Turizm Bakanlığı
Sertifika no: 15813

Kapak **Zeyd Karaaslan**
Tasarım Uygulama **Sibel Yalcın**

Baskı/Cilt ACK Ajans
Sertifika No: 53569
Mahmutbey Mah. Taşocağı Yolu Cad.
Ağaoğlu-212 Myoffice No: 344
Bağcılar/İstanbul
Tel: 0212 635 35 55

KÜRE YAYINLARI

Vefa Cad. No: 48 Kat: 3
Fatih / İstanbul
Tel 0212 520 66 41-42
www.kureyayinlari.com
kure@kureyayinlari.com
f t i k kureyayinlari

İÇİNDEKİLER

Takdim 7

Ben'lik ve Bilinc: Gerçekçilik ve İndirgemecilik
Mehmet Sait Reçber 13

Müzakere
Muammer İskenderođlu 41

Belirimci Bireycilik
Aykut Alper Yılmaz 45

Müzakere
Ferhat Yöney 75

Müzakere
İshak Arslan 87

Yöney'e Cevap
Aykut Alper Yılmaz 97

Arslan'a Cevap
Aykut Alper Yılmaz 103

Teistik İşlevselcilik
Enis Doko 105

Müzakere
Serdal Tümkiye 125

Tümkiye'ya Cevap
Enis Doko 149

Nörofenomenoloji ve Budizm: Zihnin Dünya ile Birleşmesi

Mehtap Doğan 157

Müzakere

Merve Koyuncu-Albayrak 207

Natüralizm, Faillik ve Özgür İrade

Zikri Yavuz 221

Müzakere

Rıfat Atay 251

Müzakere

Talha Suna 269

Atay'a Cevap

Zikri Yavuz 273

Tümkiye'ya Cevap

Enis Doko

Serdal Tümkiye'ya kıymetli cevabı için teşekkür ederim. Yazısında dile getirdiği itirazlarla ilgili birkaç not paylaşmak istiyorum.

Tümkiye yazısının başında benim klasik teizmden ne kastettiğimi sorgulamış. Oysa zaten kendisinin de aktardığı gibi metinde ne kastettiğim açıkça tanımlanıyor ve kanaatimce bu din felsefesindeki standart tanım. Bu tanımın İslam kelamına uyumluğu tartışılabilir, ben uyumlu olduğu kanaatindeyim ama bu yazımızın konusu İslam kelamının Tanrı kavramlarının klasik teizme uyup uymadığı değil. Ancak Tümkiye'nin temel itirazının geçersiz olduğunu düşünüyorum, o da İslam kelamının apokatik yani negatif teolojiyi benimsediği iddiası. Bu iddia Mutezile için büyük oranda geçerli olsa da Eş'arilik ve Maturidilik için doğru değildir. Bu okullar Tanrı'ya pozitif sıfatlar da atfederek katapatik teolojiyi de benimser. Konu için herhangi bir standart sistematik kelam kitabına göz atılabilir. Nitekim Tümkiye görüşünü temellendirmek için İslam felsefecilerine atif yapıyor. Ancak İslam felsefecileri ile kelamcılarının görüşleri birbirinden bu noktada ayrılıyor. Yeni-Platoncu İslam felsefecileri daha

apopatik yaklaşımlar tercih ediyorlar. Ancak onların da klasik teizmi reddettiğini düşünmüyorum.¹

Tümkiye ısrarla Kur'an'da ve İslam düşüncesinde Akl kavramının Allah'a atfedilmediğini vurguluyor. Haklı, ama anakronizme düşüyor, zira klasik düşüncedeki Akl kavramı, çağdaş düşüncedeki zihin kavramı ile aynı şey değil! İslam geleneğinde "akl" genellikle daha açık ahlaki ve ruhsal imalar taşırken, modern felsefede zihin, biliş, bilinç ve kişisel kimlikle ilgili çok çeşitli konuları kapsayabilen daha genel bir terimdir. Daha geniş kapsamı bu kavram, bilgi, irade gibi şeyleri kapsar ve nitekim Tümkiye'nin yaptığı alıntılar da Allah'a İlim, Hikmet, İrade gibi sıfatlar atfederek zihin hallerine işaret eder.

Tümkiye girişte benim iki kavramı birbirine karıştırarak cinselli safsata yaptığımı iddia ediyor. İddiasına göz atalım:

Doko'nun (büyük harfle, Töz) "tözlerin farklılığı" ile (küçük harfle, töz) "materyalin farklılığı" kavramlarını birbirinin yerine kullandığını düşünme eğiliminde olduğumu saklamayacağım. Su örneği olsun kalem örneği olsun, materyaller farklı olsaydı bile tözler aynı kalacaktır. Töz, şeylerin yapıldığı materyal midir? İngilizce düşünürsek töz (*substance*) aslında belirli fiziksel özelliklere sahip materyaldir. Yani tözler farklılaşırken, farklılaşan şey fiziksel özelliklerdir. Zihin-beden probleminde ise töz yerine Töz'dür söz konusu olan. Büyük harfle Töz, fiziksel ve zihinsel olarak ikiye ayrıldığına göre "Töz farklılığı" ile "töz farklılığı" kategorik olarak birbirinden farklıdır. Yani zihin felsefesinde çoklu gerçekleştiribilirlik ifadesiyle anlatılan şey aynı işlevin *çok farklı fiziksel özelliklere* sahip materyallerde gerçekleşebildiğidir; yoksa

1 Bu konudaki görüşlerimin daha geniş bir analizi ve kelamdaki görüşlerin detayları için bkz. E. Doko ve J. B. Turner, "A Metaphysical Inquiry into Islamic Theism", *Classical Theism: New Essays on the Metaphysics of God*, ed. J. Fuqua ve R. C. Koons (New York: Routledge, 2023).

fiziksel materyalde gerçekleşebilen özelliklerin fiziksel olmayan ortamlarda da gerçekleşebileceği değildir.

Ne yazık ki Tümkaya'nın bu tespitinin doğru olduğunu düşünmüyorum. Tümkaya'nın son cümlesi kanaatimce yanlış, işlevselcilik sadece maddi sistemlerle sınırlı olmak zorunda değildir. Çoğu standart zihin felsefesi kitabında bu konuyla ilgili mutlaka uyarılar bulunur. Örnek bir uyarı: "Dahası, bazı işlevselciler zihinsel durumların fiziksel olmayan gerçekleştirmelere sahip olmasının mümkün olduğunu ve dolayısıyla işlevselciliğin ikicilik gibi fiziksel olmayan konularla tutarlı olduğunu savunuyor."² Hatta işlevselcilik Peter Glassen'in dikkat çektiği gibi fiziksel cisimlerin varlığını tamamen reddeden İdealizmle bile tutarlıdır: "İşlevselcilik ontolojik olarak tarafsızdır; bir idealist bile işlevselci olabilir. Dolayısıyla işlevselcilik doğru olsa bile materyalizmi desteklemez; bu kuramın başka gerekçelerle gerekçelendirilmesi gerekirdi."³ Dolayısıyla pozisyonumun cinaslı safsata yaptığım iddiası hatalıdır ve kanaatimce korkuluk safsatası işler.

Tümkaya eleyici materyalizmi benimseyen bir felsefeci. Akademik kariyerinin önemli çıktılarında büyük bir kısmı bu alandadır. Dolayısıyla güçlü bir şekilde eleyici materyalizm aleyhinde zikrettiğim argümanları eleştiriyor. Bu noktaya değinmeyeceğim zira zaten makalemde klasik teizmin doğruluğunu varsayıyorum ve eleyici materyalizmin klasik

2 Metnin İngilizce orijinali: "Further, Some Functionalists Hold that It is Possible for Mental States to Have Nonphysical Realizations, and Thus Functionalism is Consistent with Nonphysicalist Positions such as Dualism". [P. Mandik, *This is Philosophy of Mind: An Introduction* (Oxford: Wiley-Blackwell, 2013), 109.]

3 Metnin İngilizce orijinali: "Now Functionalism is Ontologically Neutral; Even an Idealist Could be a Functionalist. Hence, Functionalism, Even If True, Would not Support Materialism; That Theory Would Have to be Justified on Other Grounds" (P. Glassen, "Smart Materialism and Believing", *Philosophy* 58/1983, 101).

teizmle uyumlu olduğunu düşünmüyorum. Nitekim Tüm-kaya'nın verdiği cevaplar zaten zihni reddetmeyip, revize etmeye gitmektedir. Dolayısıyla öncülümü reddetmediğini varsayabilirim.

Tüm-kaya'nın dediği gibi çağdaş bilim bizi "Halk Psikolojisi-ni" reddetmeye götürüyorsa, elbette bir bilimsel realist olarak ben de bu durumu kabul ederim. Ama ben Tüm-kaya'nın bu iddiasının doğruluğu noktasında kendisi kadar iyimser değilim. Ancak haklı olsa bile, eğer insan zihni sezgilerimizle anlaşılamıyor ve halk psikolojisi ile ifade edilemiyorsa o zaman Tanrı'nın zihin hallerinin Tüm-kaya'nın iddia ettiği gibi halk psikolojisi ile ifade edilmesi pek mümkün değildir. Zira sezgilerimiz kendi zihin hallerimizi kavramada başarısızken Tanrı'yı anlamakta hayli hayli başarısız olacaktır. Ama ben hâlâ özellikle bilgi, niyet gibi bazı zihin hallerimizin çoklu belirlenimi savunmaya yetecek kadar benzer olduğunu düşünüyorum. Aksi halde karşımıza Yeni-Platoncuların Mut-lağı gibi hakkında hiçbir şey söylenemeyecek bir Tanrı çıkacaktır. Böylesi bir Tanrı'nın İslam'ın Tanrısı olması pek olası gelmiyor. Zira böyle bir Tanrı kutsal kitaplarda tarife uymadığı gibi, nasıl ibadet edileceği, duanın anlamlı olup olmadığı gibi çok sayıda temel teolojik soruyu da açık bırakır.

Tüm-kaya, fiziki ya da doğal nesnelere tanımlamanın zorlu-ğuna dikkat çekiyor. Bu tespitine katılıyorum, ancak bu ma-kalemde çözmeyi ümit edebileceğim bir konu değil. İnsanın tamamen maddi olmasından kastım onun temel fiziğin tanımladığı parçacıklardan oluştuğu ve bu parçacıklar yok edildiği zaman geriye bir şey kalmadığı iddiasıdır. Bu parça-cıkların nasıl tanımlanacağı, bu parçacıklardan oluşmayan "doğa üstü" diyebileceğimiz nesnelere etkileşip etkileşeme-diği soruları ilginç, ama makalemiz açısından çok da önemli sorular değildir. Tüm-kaya'nın verdiği tanımdaki insanın fi-ziki olmayan bir şekilde var olamayacağı iddiasına ise katıl-mıyorum. Bu iddia doğru olabilir ama işlevselcilik doğru ise,

biz biyolojik olarak olmasa da kişi olarak fiziksel olmayan bir şekilde en azından ilkece var olabiliriz.

Tümkiye, insan zihni ile Tanrı zihninin aynı tür olarak görülemeyeceğini göstermek için zihin felsefesinde klasik örnek olan ağrıya başvuruyor. İnsanın fiziksel bedenden oluşan bir varlık olmasının onun zihnini nasıl etkilediğine dikkat çekiyor. Tümkiye'nin bu bölümdeki analizine katılmıyorum. Bunu biraz daha açayım. Zihinsel durumları Tanrı'ya attığımızda bunun, Tanrı'nın mutlaka bir insan gibi tüm zihinsel durumları deneyimlediği anlamına gelmediğini vurgulamak çok önemlidir. Tanrı'nın her şeyi bilmesi ve her şeye kadir olması, insanların sahip olduğundan çok farklı bir bilinç türüne işaret eder. Örneğin, Tanrı'nın her şeyi bilen olduğu göz önüne alındığında belirsizlik, karışıklık veya şüphe yaşamadığı iddia edilebilir. Benzer şekilde, Tanrı korku, şaşkınlık veya hayal kırıklığı yaşamaz çünkü bu duygular çoğunlukla güç veya bilgideki sınırlamalara bağlıdır ve bu da ilahi her şeye gücü yetme kavramıyla çelişir. Ek olarak, insanın bazı zihinsel durumları, yorgunluk, açlık veya beklenti gibi doğası gereği fiziksel ve zamansal varoluşumuza bağlıdır. Tanrı'nın aşkınlığı ve ebediliği göz önüne alındığında, bu fiziksel ve zamana bağlı zihinsel durumlar Tanrı için geçerli olmayacaktır. Dahası, insanın zihinsel durumları genellikle yetiştirilme tarzı, kültür, kişisel deneyimler ve toplumsal baskılar gibi Tanrı ile ilgisi olmayan faktörlerden etkilenir. Bu nedenle, anlamak amacıyla Tanrı'nın zihinsel durumlarını tartışmak için insan dilini ve kavramlarını kullanabiliriz; ancak bunlar, Tanrı'nın bilinci ile insanın zihinsel durumları arasında doğrudan bir eşdeğerlik olduğu anlamına gelmemelidir. Klasik teizmde anlatıldığı gibi, Tanrı'nın zihinsel durumlarının birçok yönünün, insanın tam olarak kavrama kapasitesinin ötesine geçtiğini dikkate almak da önemlidir. Örneğin, her şeyi bilen veya her şeye gücü yeten olmanın ne anlama geldiğini gerçekten nasıl anlayabiliriz?

İlahi zihinsel yaşamın bu yönleri kendi deneyimimizden o kadar kökten farklıdır ki, muhtemelen biz insanlar olarak tam olarak kavrayamadığımız “zihinsel durumlar” içerirler. Ancak bu farklılıkların ana argümanımızın beşinci önermesini yanlış kıldığını düşünmüyorum. Tümkaya'nın verdiği örneklerin hepsi zaten bir teistin Tanrı'ya atfetmediği zihin halleridir. Tanrı'ya özbilinç, farkındalık, irade, bilgi, niyet gibi daha soyut zihin halleri atfedilir. Peki Tümkaya bu soyut zihin hallerinin beden gerektirdiğini, ya da insan ve Tanrı'da aynı kavramla ifade edilemeyecek farklı olduğunu göstermiş midir? Kanaatimce hayır. Ağrı gibi zaten Tanrı'ya atfedilmeyen, ki ilkece ağrı çekmeyen insanlar bile olabilir bu onların zihin hallerine sahip olmadığı anlamına gelmez, zihin halleri üstünden yapılan analizler bize yardımcı olmaz. Analizinin sonunda Tümkaya tekrardan töz kavramı üstünden cinaslı safsata işlediğimi ima ediyor, bu ithamına zaten yukarıda cevap verdim.

Tümkaya yazısının sonucunu ele aldığı kısımda zihne sahip bir varlığın zaman içinde olması gerektiğini, zaman içinde olan bir varlığın da maddi olması gerektiğini ima ediyor. Buradaki iki geçişin de sorunlu olduğu kanaatindeyim. Açık teistler, süreç teistleri ve İbn Teymiye gibi selefi düşünürler Tanrı'ya zamansallık atfetse de geleneksel olarak klasik teizmde Tanrı'nın zamansız ve değişmez olduğu varsayılır. Tümkaya bunun zihin sahibi olmak yönünde bir engel teşkil ettiğini düşünüyor. Bu endişe argüman olarak şöyle özetlenebilir:

1. Klasik teizmde Tanrı zamansızdır (yani değişmezdir).
2. Zihinsel durumlar değişebilir.
3. Dolayısıyla klasik teizmde Tanrı'nın zihinsel durumları yoktur.

İkinci öncülün yanlış olduğuna inanıyorum. Zihinsel durumlar neden doğası gereği değişebilir olsun? Öyle görünüyor ki,

zihinsel durumların Tanrı'ya uygulandığında, insanlarda olduğu gibi değişkenlik gerektirmediği iddia edilebilir. Bunlar, değişken deneyimlerden ziyade, Tanrı'nın bilgisinin ve iradesinin istikrarlı yönleri olarak görülebilir. Tanrı'nın hem her şeyi bilen hem de değişmez olabileceğine dair literatürde pek çok model bulunmaktadır ve bu modeller Tanrı'nın diğer zihinsel durumlarına da kolaylıkla uygulanabilmektedir.⁴

Bir an için Tanrı'nın zaman içinde bir varlık olduğunu varsayalım, bu Tanrı'yı maddi bir varlık yapar mı? Gene zamansal Tanrı anlayışını savunan çalışmalara göz atarsak Tanrı'nın zamanının bizim fiziki zaman olmadığı, ayrı bir metafiziksel zaman olduğunun söylendiğini görürüz. Nitekim zaman içinde olup fiziksel olmayan şeyler biliyoruz. Mesela dijital bilgiler fiziksel değildir, ama zamansaldır. Ya da bir nesnenin ağırlık merkezi matematiksel bir noktadır, maddi değildir, ama uzay-zamanda yeri vardır. Yani fiziksel zamanda olan bir şeyin de maddi olduğunu düşünmemiz için hiçbir gerekçe yoktur.

Sonuç kısmını incelediği zaman Tümkaya aslında şunları söylemektedir:

Bir tür fonksiyonalizmin bu şekilde savunulabileceğini düşünüyorum. Ama hangi fonksiyonalizm? Eğer fonksiyonalizm gerçekten de işlevin anlaşılabilmesi için işlevi icra eden tözün bilgisine gerek yoktur diyorsa Doko'nun argümanında bu açıdan bir sorun yok gibi gözükmektedir. Ama hayır, doğrusu bu değildir. İşlevcilik, işlevin bir sistemde oynanan rolle tanımlanması gerektiğini ve aynı işlevin yani aynı rolün çok farklı fiziksel sistemlerde gerçekleşebileceğini öne sürer. Fiziksel olmayan ortamlar için işlevciliğin herhangi bir iddiası henüz bulunmamaktadır.

4 Böylesi geniş kapsamlı bir model için bkz. P. Helm, *Eternal God: A Study of God without Time* (Oxford: Oxford University Press, 2012), 73-95.

Ancak yukarıda da değindiğim gibi Tümkaya'nın buradaki görüşünün doğru olduğunu düşünmüyorum. Benim yukarıda örneğini sunduğum gibi çoğu zihin felsefesine giriş metni bile beni doğrulayacaktır. Tümkaya'nın ana itirazı buysa ben bu itirazın geçersiz olduğu kanaatindeyim.

Son olarak buradaki ana tezim klasik teizmin işlevselciliği ima ettiğiydi. Yazımın amacı tamamen bunu savunmaktı. Bu işlevselciliğin hangi tür bir işlevselcilik olduğu ise bu yazının konusu dışındadır. Elbette bir sonraki adım teistik işlevselciliğin daha detaylı bir geliştirmesini sağlamak, farklı tözlerin aynı işlevleri nasıl yerine getirebildiğini tartışmaktır. Ama bu yazımın kapsamı dışındadır ve ancak başka çalışmaların konusu olabilir. Ayrıca buradaki tezimi işlevselciliğe götürmek yerine sadece çoklu gerçekleştirilebilirlikle sınırlanamam pozisyonumu daha da güçlendirebilir ve bazı olası itirazların önünü kapatabilir. O da üstüne düşünülmesi gereken bir seçenek. Tabii bunlar gelecek çalışmalara kalıyor.

Kaynakça

- Doko, E., J. B. Turner. "A Metaphysical Inquiry into Islamic Theism". *Classical Theism: New Essays on the Metaphysics of God*. ed. J. Fuqua ve R. C. Koons. New York: Routledge 2023.
- Glassen, P. "Smart Materialism and Believing". *Philosophy* 58 (1983), 95-101.
- Helm, P. *Eternal God: A Study of God without Time*. Oxford: Oxford University Press, 2012.
- Mandik, P. *This is Philosophy of Mind: An Introduction*. Oxford: Wiley-Blackwell, 2013.